

повною відсутністю природних піщаних або глинистих відслонень, урвистих стінок.

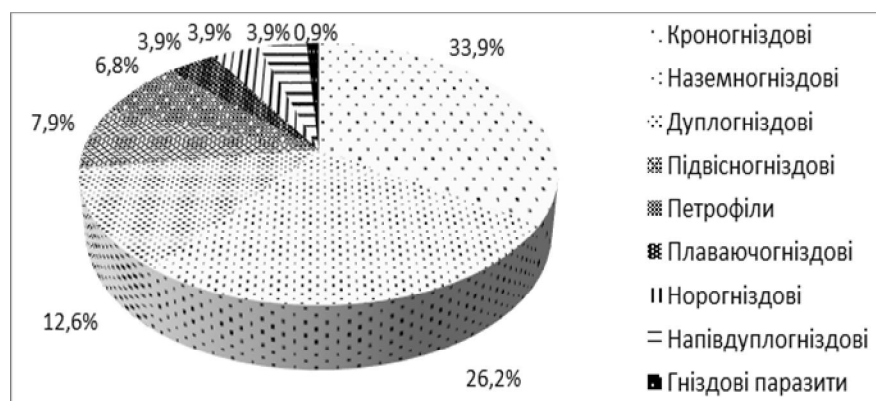

Рис. 1. Групи птахів Ладизинського водосховища та узбережжя за місцем розташування гнізд

Елементи селитебного ландшафту, представлені в контурі дослідженої території визначають присутність низки видів птахів (7 видів, 6,8%), які для гніздування використовують стіни споруд, різноманітні декоративні елементи їх фасадів, ніші під стріхами тощо. Такі умови представлені в межах м. Ладизин, сіл Семенки, Щурівці, Сокільці, Степашки, Басаличівка, Заозерне, Маньківка, Глинське, Новоселівка, Анциполівка, Зяньківці, бази відпочинку розташовані уздовж берегової лінії. Птахами, які гніздують у прилеглих селитебах є *Columba livia*, *Athene noctua*, *Apus apus*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Corvus monedula* та *Passer domesticus*.

Отже, в межах дослідженої території було виявлено 9 екологічних груп птахів з огляду на місце влаштування гнізда. Це, зокрема, кроногніздові – 35 видів (33,9%), дуплогніздові – 13 видів (12,6%), напівдуплогніздові – 4 види (3,9%), наземногніздові – 27 видів (26,2%), підвісногніздові – 8 видів (7,9%), гніздові паразити – 1 вид (0,9%), плаваючогніздові та норогніздові – по 4 види (по 3,9%), петрофіли – 7 видів (6,8%).

Список використаних джерел

1. Матвійчук О.А., Серебряков В.В. Орнітофауна Верхнього і Середнього Побужжя: монографія. К.: Фітосоціоцентр, 2010. 280 с.
2. Матвійчук О.А. Видова структура орнітоценозів Верхнього і Середнього Побужжя в умовах антропогенної трансформації екосистем : автореф. дис. ... канд. біол. наук : 03.00.16. Одеса, 2011. 21 с.
3. Матвійчук О.А. Авіфауна дендроландшафтів Буго-Деснянського загальнозоологічного заказника. *Науковий Вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць*. Львів: РВВ НЛТУ України, 2015. Вип. 25.3. С.64-70.
4. Матвійчук О.А. Видовий склад та екологічна структура авіфауни Верхнього і Середнього Побужжя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Біологія*. Тернопіль, 2015. №2 (63). С. 41-46.
5. Матвійчук О.А., Дика Л.П., Салій І.І., Ладанюк М.В. Орнітофауністична характеристика ставу Шершні та прибережних біотопів. *Modern Scientific Potential – 2016: Materials of the XII International scientific and practical conference, Sheffield, February 28 – March 7, 2016*. Sheffield: «Science and Education LTD», 2016. P. 64-68.
6. Матвійчук О.А., Пірхал А.Б., Відуецький А.В. Птахи Вінниччини. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 328 с.
7. Матвійчук О.А., Пірхал А.Б. Структура орнітофауни заплави середньої течії р. Згар. *Ukrainian Journal of Ecology*. Мелітополь, 2018. № 8(1). С. 297-306.

УДК 504.6

О.К. Струкевич, д.і.н., професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук;

О.А. Мала, студент спеціальності “Екологія”, ступеня вищої освіти “Магістр”

КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

На основі літературних, архівних, краєзнавчих і картографічних джерел визначено історичні етапи розвитку заповідної справи у Вінницькій області. Узагальнюючи опрацьовані джерела, виділено 8 етапів історичного розвитку заповідної справи, які стосуються лише територіальної, а не таксономічної охорони, що різняться змістовністю, осяжністю й специфікою висвітлення.

Ключові слова: історичні етапи, заповідна справа, охорона природи, Вінницька область.

Постановка проблеми. Розробка наукових основ раціонального природокористування, збереження біотичного різноманіття й унікальних природних і антропогенних ландшафтів, оптимізація регіональної еколо-

гічної мережі на основі смарагдової мережі має стати одним із пріоритетних напрямків заповідної справи на Східному Поділлі.

Матеріали й методи досліджень. На основі картографічних матеріалів, архівних, краєзнавчих, фондових й літературних джерел, каталогів, натурального обстеження, польових щоденників, методичних рекомендацій визначено історичні етапи розвитку заповідної справи в межах регіону Східне Поділлі.

Методи досліджень – аналітичні, описові, порівняльні, експедиційні, історико-генетичних рядів, статистичні, польові, літературно-картографічні.

Результати досліджень. Історія розвитку заповідної справи відображає результат неоднозначного ставлення людського суспільства до природи. Узагальнюючи опрацьовані джерела, виділено 8 етапів історичного розвитку заповідної справи на Вінниччині, які стосуються лише територіальної, а не таксономічної охорони. Вони різняться змістовністю, осяжністю й специфікою висвітлення [7].

Перший етап (до 988 р.) “дохристиянської священної природи” (язичницький період). Він розкриває засоби запровадження першими суспільними общинами елементів спеціальної культової охорони природи і починається з часів зародження первісних племен. У цей час людина вже почала усвідомлювати культове значення природи, тому з виникненням релігій первісні людські общини створюють у природному середовищі спеціальні священні місця (височини, гроти, скали, валуни, долини, річки, водоспади, болота, джерела, ліси, гаї, окремі дерева, печери) для духовних потреб. Вони були віддалені від житла, мали сакральне значення у зв'язку з міфами, історичними подіями, захороненнями, почестями, що використовувалися для здійснення язичницьких ритуалів. Язичники – східні слов'яни – бережно ставилися до лісу, свого будинку і житла богів. Клен і липа символізували у них подружжя, клен мав таємну благодать, під липами проводили жертвоприношення, ліщина вважалася священним кущем, береза символізувала чистоту матері-природи, дуб був уособленням сили, міцності і присвячувався могутньому Перуну. Слов'яни вважали, що зберегли дуби, які ростуть “ще до створення світу”. Це були найперші праобрази заповідних об'єктів, на які накладалося табу. Вхід до таких місць суворо заборонявся, а порушникам загрожували різні кари [1-2].

На Вінниччині такими священними місцями були водоспади на Придністер'ї, давні городища-святинища, печери, в яких з'являлись культові святинища, храми, де люди, підкорені необізнаністю й суврою красою підземного світу, поклонялися вигаданим богам. Одними із таких скельно-печерних язичницьких святинищ були храми (божниці) поблизу сіл Нагор'яни, Бронниця, Лядова Могилів-Подільського району, Берізки-Бершадські Бершадського району, Стіна Томашпільського району, Оксанівка, Буша Ямпільського району. Так, про древність скельного монастиря в с. Буша свідчить ритуальний, так званий солярний знак, вибитий на жертвовному камені поблизу входу. Священними для подолян були вапнякові скелі, карстові печери та інші об'єкти.

Заповідні природні об'єкти, які створювалися древніми язичницькими народами, класифікують за категоріями: 1) пов'язані з богами чи духами; 2) призначені для самопізнання, медитації; 3) мають історико-культурне значення (місця поховань, битв та інші); 4) пов'язані з раціональним використанням природних ресурсів (полюванням, риболовлю, збором хмелю, горіхів, ягід, лікарських рослин та інші); 5) де охороняється “душа природи”, її краса (мальовничість); 6) психологічні, що створені завдяки генетично закладеному в людині “відчутті затишку” [3]. Цей етап проіснував до X століття, запровадження християнства в Київській Русі.

Другий етап (XI-XVI століття) – етап “заповідних гаїв та угідь”. Впродовж XI ст. ще домінували сакральні ідеї охорони природи, хоча на зміну язичницькій ідеології вже приходила християнська. Священними для подолян ще залишалися “заповідні угіддя”, які заміняли їм храми. Вони називалися божницями, святоборами, гайбогами, “праведними” лісами, медоносами, раєм, багатирськими місцями. Документальним підтвердженням цьому стали перші літературні твори – “Повість временних лет” і “Слово о полку Ігоревім”. Однак, за часів Київської Русі, слов'яни здобули собі славу найбільших землеробів і скотарів. Залежно від природних умов у них існувала підсічно-вогняна, перелогова, двопільна і трипільна системи землеробства, що стали основною причиною знищення лісових угідь. За часів князя Ярослава Мудрого територія сучасної Вінниччини в цей період була заліснена, за дослідженнями С.А. Генсірука (2002), на 30-40%. Проте вже в ті часи Ярослав Мудрий задумується про захист лісових угідь. І не випадково 73 стаття “Руської Правди” була присвячена захисту дібров та гласила вона: “Если кто срубит дуб с знаменем или межевой, тот платит 12 гривен штраф (с продажи)” [2]. З XII століття вже починають зароджуватись утилітарні ідеї охорони природи, які й сьогодні є одними з основних. Слов'яни Київської Русі утримували “заповідні гаї” поблизу своїх поселень, як правило, на підвищених місцях [15]. У подолян, крім священних гаїв, заповідними вважались дерева, деякі ріки, річечки, джерела. Наприклад, звеличений і обожнений Південний Буг називали Бог, ця назва вживалася без змін не тільки в усній народній творчості, але й в літературній мові, документах і картах аж до 30-х р. XX ст. [6]. На цьому етапі природа заповідалася в основному для розваг князівської влади (особливо за часів Київської Русі), де рослини й тварини розглядалися як сировинні резерви і були об'єктами споживацьких цілей. Князя християнська влада знищувала язичницькі священні гаї й угіддя, створюючи перші заповідні об'єкти з утилітарними функціями – розплідники дичини й охоронні місця для князівського полювання, риболовлі, бортництва тощо. Перші письмові документи Київської Русі вже чітко регламентували порядок використання заповідних земель. Значну увагу заповіданню (особливо лісів) надавав Ярослав Мудрий та інші князі. В

указах прописувався штраф (наприклад, за здобич звіра, птаха) чи покарання смертною карою за зрубаний дуб і “посечку заповідних лесов” [2].

Третій етап (XVII століття – 1850 рік) характеризується двома напрямками заповідної справи. *Перший напрям* – виділення “заказних гаїв”, “заповідних дерев”, “засічних лісів”, “корабельних лісів” (для кораблебудування, обороноздатності). На цьому етапі охороняються не лише ліси, окремі види, а й унікальні ландшафтні комплекси, які мають наукове, культурне і соціальне (рекреаційне) значення. Так, Петро I для збереження водоєм 30.03.1701 р. видав свій I-й лісоохоронний указ, що забороняв розчищати ліси на відстані 30 верств від русел сплавних рік. У 1703 р. він заповідає ліси по обидві сторони від великих річок на 50 верств, від малих – на 20, під страхом смерті забороняє валити дуб, в'яз, ясен, модрина, сосну від 12 вершків в діаметрі. Також він заборонив рубання заради заготівлі дерев під кораблі. Потім по слідували: “Про нерубку доброго лісу на дрова”, “Про нерубку годного на корабельну будову лісу”, “Про нерубку на дрова лісу товще за п'ядь” та інші. Причому покаранню підлягали не тільки самі порубщики, але й ті, хто їх туди послав [1-2]. З 1719 р. було заборонено скидати гній біля деяких річок, забруднюючи їх (за порушення – заслання чи каторга). З метою охорони засічних лісів видавалися спеціальні укази (система таких лісів проіснувала до кінця XVII ст.). В 1790 р. імператриця Катерина II направила офіційний запит до вільного економічного товариства, наказуючи “начертать мнение, объясняющее пользу и вред сыросок (то есть вырубки леса под пашню) и лесных пожаров”. А після відповіді тимчасово заборонила вирубку лісу під орні угіддя. З першої половини XIX ст. в російській імперії починають не лише забороняти вирубки лісів, але й починають відновлювати ліси за допомогою лісових насаджень. Ще в 1807 р. Російський уряд дає розподіл першому випуску лісників Царської лісової школи в деякі українські губернії – Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Подільську.

Другий напрям – “заповідання естетичної природи”. У цей час об'єкти природи почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси. До них відносилися унікальні дерева, цілющі джерела, водоспади, скелі, великі брили тощо. Під час заповідання знову починають проявлятися сакральні ідеї, здійснюватися спеціальні ритуали із освяченням природи священиками. Важливу роль у заповіданні здійснювали монастирі, яких держава зобов'язала вести нагляд за освяченими об'єктами. При них створювалися штучні декоративні об'єкти, зокрема дендрологічні ділянки, плодові сади, оранжереї, вирощувалися лікарські рослини. В цей час у приватних поміщицьких садибах проектується нові декоративні сади, дендропарки та інші фрагменти садово-паркового мистецтва. Це дозволило зберегти багато унікальних угідь маєткових парків. Деякі з них завдяки таланту французьких, німецьких, італійських, польських ландшафтних архітекторів стали дуже відомими. Хронологія їх створення така: 1682 р. – створюється Печерський декоративний сад і парк (наприкінці XIX ст. перероблено на ландшафтний); 1785 р. – ППСМ: Антопільський; 1795 р. – Немирівський; 1796 р. – Ободівський; 1825 р. – ППСМ у м. Вінниці та ін. [4].

Четвертий етап (1850-1917 роки) – етап “активної діяльності природоохоронних організацій”. З розвитком культури, замість утилітарних чи релігійних мотивів охорони природи, на перший план стали висуватися наукові й етичні мотиви потреби охорони краси ландшафту, історичних і легендарних пам'яток. Хоча для Вінниччини, крім наукових і етико-естетичних підходів, для заповідання характерним залишався ще утилітарний. Він допускав створення заповідних об'єктів лише виключно для охорони певних видів мисливських тварин, птахів, промислових риб, ділянок лісу, захисту ґрунтів від ерозії, річок від висихання. За цей період значно зросли темпи заповідання завдяки активній діяльності науковців, любителів природи, товариств (лісових, дендрологічних, краєзнавчих, охорони тварин, природодослідників), різних громадських організацій.

П'ятий етап (1917-1965 роки) – це етап “підйомів і занепаду заповідної справи”. З вибухом більшовицької революції лісоохоронне законодавство стало анархічним, а далі громадянська війна та руїна зробили його законсервованим. І. Бунін назвав сімнадцятий рік “роком наполовину вирубаного лісу” [5]. В кінці вересня 1917 р. Керенський отримав телеграму, в якій зазначалося, що в Подільській губернії винищено селянами і солдатами майже 300 десятин лісу, що може призвести до масової посухи. 27 травня 1918 р. Ленін і Свердлов підписують “Основний закон про ліси”, але цей закон на Україні не діяв, тому що був розроблений для Росії і не відповідав лісогосподарським потребам України. В період визвольних змагань України за здобуття незалежності, гетьманат Ско-ропадського 4 червня 1918 р. відновлюють лісоохоронні комітети. Вже 30 грудня правління УНР приймає постанову “Про охорону і використання лісів”. 2 січня 1919 р. міністерство землекористування видає указ “Про охорону лісів”. 10 січня 1919 р. новий уряд Директорія підписує закон “Про ліси”. У 1921 році В.І. Ленін підписав постанову Ради Праці і Оборони, в якому було передбачено планомірний розвиток агролісомеліоративних робіт за участю населення, оскільки боротьба із засухою стала найважливішим завданням сільського господарства [5-8]. У 1921 р. було створено губерньський і повітові комітети охорони пам'яток старовини, природи й мистецтва. Спеціально створена комісія у 1925 р. розробляє певні заходи на виконання постанови губкому з прийняттям яких забороняється полювання на ряд видів тварин (козу дику, куницю кам'яну, свиню дику, тхора темного та ін.), береться під охорону середньоевропейський вид широколистяних деревних лісів (береза – подільське червоне дерево). В 1927 р. оголошується I-й державний заказник – садиба М.І. Пирогова. Значну роль у дослідженні й пропагандистській роботі щодо охорони пам'яток природи на Вінниччині відіграє заснова-

ний у 1924 р. на громадських засадах за ініціативи В.Д. Отамановського Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії всенародної бібліотеки АН України ім. В.І. Вернадського. З важливих досліджень, що проводили члени кабінету, були спостереження за Південним Бугом. Результатом досліджень стала праця О.К. Бирулі “Ріка Бог та її сточище”, що опублікована у Вінниці в 1928 р. В ній вперше зібрано матеріал по р. Південний Буг, його басейн, подана характеристика компонентів природи, описано господарське освоєння та несприятливі процеси в межах Вінниччини. В середині 20-х р. Кабінет збагатився краєзнавчими осередками в Тульчині, Могилів-Подільському, Немирові, Іллінцях, Дашеві, Липовці, Жмеринці, Тиврові і Калинівці. До його складу входили видатні природознавці – Ю.Д. Клепов, О.О. Севастянов, Ю.А. Єлін, В.П. Храневич, О.К. Бируля, Р.Р. Виржиківський, О.В. Красівський, С.І. Городецький та ін. [6].

Шостий етап (1965-1990 роки) – етап “планового формування мережі заповідних територій”. З 1967 р. по 1971 р. кількість заповідних природних територій зростає в 3 рази. Лише після створення в 1967 р. обласної інспекції з охорони природи, яку 10 років очолював А.Н. Бірюков, у 1969 р. 36 ботанічних об’єктів Вінниччини стали заповідними. Завдяки зусиллям УТОП вперше в області розпочалась робота по обліку гніздівель білого лелеки та було започатковано в 1970 р. кільцювання пташенят і лелек й проведення операції “Лелека”. В 1969 р. в області зародилась нова форма роботи з молоддю – створення профільних таборів “Юні друзі природи”. В цей час також було започатковано роботу по підсіву й підсадці в приміських лісах, заказниках, заповідних урочищах насіння та розсаду рідкісних видів рослин.

Сьомий етап (1991-1999 роки) – це етап “стрімкого розквіту заповідної справи”. Він почався після прийняття ЗУ “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про природно-заповідний фонд України”, Указу Президента від 1994 р. “Про резервування з метою наступного заповідання території”, Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні “Заповідники” (1994), Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра і поліпшення якості питної води (“Дніпро”, 1997) і ін. [8-9]. У 1995 р. створено Головне управління національних природних парків і заповідної справи як урядовий орган у системі Мінприроди, а також прийнято постанову “Про заходи щодо охорони водноболотних угідь, які мають міжнародне значення”.

Восьмий етап (2000 – до теперішнього часу) – етап “формування і реалізації екомережі”. Цей етап характеризує відновлення втраченої екологічної рівноваги ландшафтів, БР через систему структурних елементів ЕМ. Він пов’язаний з прийняттям ЗУ “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”, “Про екологічну мережу України”, “Про Генеральну схему планування території України”, Державної програми “Ліси України” (на 2002-2015 роки). На їх основі розроблена “Регіональна програма екологічної мережі Вінницької області на 2004-2015 роки” (рішення облради від 22.10.2003 №429) [10].

Заходам збереження і відтворення біорізноманіття Вінницької області присвячені праці Литвиненка А.Ю., Шевчука В., Андрієнко Т.Л., Дідуха Я.П., Коротченко І.А., Орлова О.О., Любчака О.О., Яворської О.Г., Царенка П.М., Клоченка П.Д., Царенка О.П., Ворони Є.І., Мудрака О.В., Клименка Ю.О., Матвійчука О.А., Кур’яти В.Г., Макодя О.І., Дєдова О.В., Мудрак Г.В., Крикливої С.Д. і ін.

Висновки. Підсумовуючи розглянуте, доречно відмітити, що історія розвитку заповідної справи на Вінничині включає 8 етапів, починаючи від язичницького і закінчуючи сучасним. Використання ретроспективного підходу при вивченні і дослідженні “еталонів природи” має забезпечити встановлення закономірностей формування їх структури і динаміки, сприяти їх активній охороні й невиснажливому використанні, що можливо при повноцінному збереженні багатой природної спадщини області.

Список використаних джерел

1. Бегака А.Д. Історія охорони природи в Україні (до кінця XVIII ст.) / А.Д. Бегака. – Деп. ВГНТБ України 15.05.96, № 1210 – Ук. – 1996. – 132 с.
2. Борейко В.Е. История охраны природы Украины X век – 1980 / В.Е. Борейко // Серия: История охраны природы. Вып. 24, 2001. – 544 с.
3. Борейко В.Е. Пути и методы природоохранной пропаганды / В.Е. Борейко. – К., 2002. – 248 с.
4. Литвиненко А.Ю. Парки Вінниччини / А.Ю. Литвиненко. – Одеса: “Маяк”, 1972. – 39 с.
5. Лісові насадження Вінниччини / М.І. Гордієнко, А.О. Бондар, Г.Т. Криницький та ін. // За ред. М.І. Гордієнко. – К.: Урожай, 2006. – 2006. – 248 с.
6. Мудрак О.В. Еталони природи Вінниччини / О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак, В.М. Поліщук та ін. [Монографія] // За заг. ред. О.В. Мудрака. – Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД” 2014. – 532 с.
7. Мудрак О.В. Збалансований розвиток екомережі Поділля: стан, проблеми, перспективи [Монографія] / О.В. Мудрак – Вінниця: “СПД Главацька Р.В.”, 2012. – 914 с.
8. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа: навч. посіб. / С.Ю. Попович. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
9. Природоохоронне законодавство України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> – Назва з екрану
10. Департамент агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької ОДА: веб-сайт. URL: <http://www.vin.gov.ua/dep-apr>. (дата звернення: 3.04.2019).